

EEN	DE MIDDELEEUWEN EN DE MODERNE TIJD	
	De wereld na het einde van de geschiedenis	8
	Beknopte geschiedenis van een vervreemding	13
TWEE	ONS BEELD VAN DE MIDDELEEUWEN	
	Een tijd achter de horizon	23
	Beeld en werkelijkheid	28
DRIE	LEVEN TUSSEN HOOP EN VREES	
	De hachelijkheid van het bestaan	35
	De ankers van de samenleving	46
	Een gemeenschap van gelovigen	56
	De alomtegenwoordigheid van het kwaad	67
	De smalle poort naar de zaligheid	76
	Vreemdelingen in een vreemd land	88
VIER	HET VERLANGEN NAAR ZUIVERHEID	
	Opkomst en ondergang van een tegenkerk	99
	Een onzalig verbond	108
	De verharding van de harten	118
	Een regime van deugdzaamheid	129
	Het pad naar verinnerlijking	139
	De onvrede breidt zich uit	149

VIJF	TOENEMENDE INSTABILITEIT	
	De stad als ontwerp van de toekomst	159
	Verlies en winst van een veranderende samenleving	170
	De crisis van de 14e eeuw	182
	Een tijd van angst en woede	194
	Het ongeduld van de machtelozen	204
	Beloften van het paradijs	214
ZES	VERANDERING TEGEN WIL EN DANK	
	Wetenschap, onderwijs en vooruitgang	226
	Verschuivende perspectieven op de macht	236
	De groei naar een individueel bewustzijn	246
ZEVEN	HERKENNING	
	De postmoderne Middeleeuwen	257
	Leven met onvolmaaktheid	265
	PERSONENINDEX	270
	BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE	285
	NOTEN	297

1 DE MIDDELEEUWEN EN DE MODERNE TIJD

In de roman *Die Blechtrommel* van Günter Grass ontmoet de hoofdpersoon in het voorjaar van 1944 een zekere korporaal Lankes die in Normandië werkt aan de aanleg van de *Atlantikwall*. Lankes, een kunstenaar in het burgerleven, is er van overtuigd dat de westerse beschaving ooit geheel ten onder zal gaan en dat er niets van zal overblijven dan de bunkers uit de grote oorlogen van de 20^e eeuw. Met als bijkomende ambitie dat hij in een verre toekomst zal doorgaan voor het grootste, zo niet het enige genie van een voor altijd verloren cultuur, heeft hij daarom in het beton een serie abstracte voorstellingen aangebracht die volgens hem het wezen van de moderne tijd zo krachtig mogelijk samenvatten. Na enige aandrang toont hij aan het eind van zijn betoog de titel van zijn kunstwerk. Er staat: "Mystiek, barbaars, verveeld". Daar zou u onze eeuw wel eens de juiste naam mee gegeven kunnen hebben, zegt één van zijn bezoekers.

Is het niet opvallend dat in die drie woorden ook de gangbare voorstellingen over de Middeleeuwen samengevat worden? Een tijd van eeuwenlange inertie, waarin een irrationeel godsdienstig besef het leven beheerste en het vernis van de menselijke beschaving griezelig dun was? Toch zien we onze eigen tijd graag anders en doen we de middeleeuwse cultuur doorgaans af als onbeholpen en minderwaardig. Dat beeld van een in essentie onvolkomen maatschappij is uiterst hardnekkig. Een in principe neutraal woord als *feodaal* heeft in het huidige spraakgebruik nog uitsluitend een betekenis van autoritaire machtsuitoefening, willekeur en anarchie. In de afgelopen decennia hebben verschillende historici met soms grote overtuigings-

kracht geprobeerd om dat cliché ter discussie te stellen. De strekking van hun betoog was meestal dat de Middeleeuwen in wezen veel moderner waren dan ze afgeschilderd worden en dat veel elementaire verworvenheden van de moderne samenleving in die tijd hun oorsprong hebben gehad. Ook in dit boek zal dat herhaaldelijk aan de orde komen, maar daarnaast wil het vooral laten zien dat er een aantal historische constanten werkzaam zijn die maken dat de huidige tijd in sommige opzichten vaak middeleeuwer is dan we wel denken. Om die overeenkomsten te belichten, zal vooral gekeken worden naar wat het denken en handelen van mensen bepaalde in de Late Middeleeuwen, de periode tussen 1250 en 1500, toen het weefsel van de samenleving aangetast leek te worden door grote maatschappelijke veranderingen.

De wereld na het einde van de geschiedenis

HET VERVAL VAN EEN DROOM Ondanks de constante dreiging van een atoomoorlog is het tijdperk van de Koude Oorlog achteraf gezien voor West-Europa een periode van ongekende stabiliteit en optimisme geweest. Het zag ernaar uit dat de parlementaire democratie, die in de jaren 30 op sterven na dood geleken had, er uiteindelijk in geslaagd was om de vrije markteconomie te verzoenen met individuele vrijheid. De Europese verzorgingsstaten en de verworvenheden van de New Deal in de Verenigde Staten hadden vorm gegeven aan een ideologie van vooruitgang en sociale rechtvaardigheid die liet zien dat het verlangen naar een hechte gemeenschap niet automatisch hoefde te leiden naar de verschrikkingen van een totalitaire staat. Naar latere maatstaven had die sociale zekerheid misschien niet veel te bieden, maar ze was dan ook bedoeld voor mensen die gewend waren om met weinig tevreden te zijn en die er eigenlijk liever ook geen gebruik van wilden maken. Uitvindingen en technologische vernieuwingen, voor een belangrijk

4 HET VERLANGEN NAAR ZUIVERHEID

Vanaf de 13^e eeuw brak voor de kerk een periode van grote religieuze creativiteit aan die moeilijk onder controle was te houden. Naarmate de kerkhervormingen van paus Gregorius VII aan kracht inboetten, ontstonden er nieuwe stromingen binnen de kerk en vaak gingen die uit van mensen die vonden dat de hervormingen verraden waren door kerkbestuurders die gecorrumpeerd waren door hun rijkdom en hun wereldlijke macht. Desondanks bleef de kerk op het meest basale niveau de organisatie waarvan iedereen afhankelijk was, in spirituele maar vaak ook in materiële zin, en dat maakte de kritiek des te urgenter. De kloosterhervormingen en de opkomst van de bedelorden mochten dan na verloop van tijd hun glans verloren hebben, het waren oprechte pogingen geweest om de evangelische waarden van de kerk te herstellen en veel gelovigen eisten dat hun geestelijke leiders in woord en daad de absolute zuiverheid zouden praktiseren die ze preekten. Dat vonden ze niet, of niet genoeg, bij de dienaren van de officiële kerk die immers ook maar mensen waren en derhalve vatbaar voor menselijke zwakheden.

Zo namen tegen het einde van de Middeleeuwen de structurele twijfels aan het functioneren van de kerk en zijn dienaren toe. Dienden geestelijken nog wel het belang van de aan hen toevertrouwde gelovigen, of werd hun zielenheil misschien verkwanseld ten bate van rijkdom en macht? Waren veel priesters zelf in feite geen zondaars, hadden de sacramenten die zij bedienden nog wel waarde en was de vergeving van zonden die zij verleenden dan wel geldig? Al die angsten bij elkaar brachten een nog veel ernstiger vrees teweeg, de vrees dat de kerk als

geheel niet meer te vertrouwen was en dat het gezag over de kerk in handen was gevallen van het kwaad. In het uiterste geval leidde dat tot de opkomst van groepen die vonden dat een hiërarchisch gestructureerde kerk die het leven van mensen geheel wilde beheersen nooit de bedoeling van Christus kon zijn geweest. In het spoor daarvan staken ketterijen de kop op en de kerk reageerde daarop met toenemende controle en repressie.

Opkomst en ondergang van een tegenkerk

De voorlopers van de antiklerikale ketterijen in de Late Middeleeuwen ontstonden aan het eind van de 11^e eeuw in het kielzog van charismatische predikers die onder hun volgelingen een reputatie van buitengewone godsvrucht en welsprekendheid hadden. De strekking van hun boodschap was doorgaans dat de officiële kerk was afgedwaald van het rechte pad en dat zij de profeten waren van een nieuw en volmaakt geloof. Ze ontkenden de waarde van sacramenten die bediend werden door onwaardige priesters en riepen hun volgelingen op om kerken te mijden waarin zulke priesters de mis opdroegen. Vaak claimden zij een rechtstreeks contact met de Heilige Geest en presenteerden ze zichzelf als de gelijken van de apostelen of zelfs van Christus. Hun prediking vond gehoor in alle lagen van de bevolking, maar vooral in de armste milieus van de groeiende steden. In tegenstelling tot het gangbare beeld werd de officiële reactie op zulke afwijkende denkbeelden aanvankelijk eerder gekenmerkt door zacht vermaan dan door machts-vertoon.¹ De bisschoppen, die in eerste instantie verantwoordelijk waren voor de geloofsleer in hun kerkprovincie, wisten aanvankelijk niet goed hoe ze ketterij moesten aanpakken en bisschoppelijke onderzoeken vonden alleen plaats wanneer er concrete klachten binnenkwamen.² Daardoor was

DE WATERSCHEIDING Dat de rampspoed van de 14^e eeuw verantwoordelijk is geweest voor het grote zondebesef van de Late Middeleeuwen mag dan in brede kring algemeen geaccepteerd zijn, de effecten op de godsdienst en de cultuur reikten verder. Gedachten over een dreigende stagnatie van het gehele maatschappelijk leven ontaardden gemakkelijk in een structureel pessimisme. Tijdgenoten waren ervan overtuigd dat de pest het morele gehalte van mensen had aangetast, Jean de Venette meende zelfs dat het aantal misdaden na de epidemie verdubbeld was.³⁰ Tegen het einde van de 15^e eeuw hoorde men ook in kringen van geleerden steeds vaker dat de wereld ten prooi was gevallen aan een algemeen moreel verval dat voortkwam uit domheid en onwetendheid en dat uiteindelijk zou leiden tot de totale ondergang.³¹ Een Engelse dichter voorzag een blijvend voedselgebrek doordat arbeiders niet langer voor een normaal loon op het land wilden werken: "Want op het platteland is er vrijwel niemand meer bereid om zulk werk te doen. In plaats daarvan brengen mensen op verdorven wijze hun tijd in ledigheid door."³² Het leven werd emotioneler en gewelddadiger, Huizinga was niet de eerste of de enige die dat constateerde. Door de crisis van de 14^e eeuw wankelde het traditionele godsbeeld. God leek zich van de wereld te hebben afgekeerd en niet langer opgewassen te zijn tegen de macht van het kwaad. Als reactie daarop werd er weer meer nadruk gelegd op de Oudtestamentische God die de mensen met harde hand strafte. In de beeldende kunst werd God regelmatig afgebeeld als degene die zelf de wapens van ziekte en dood tegen de mensheid hanteerde.³³ De vervangers van de geestelijken die tijdens de pest-epidemie waren omgekomen, waren minder goed opgeleid en hadden daardoor ook minder antwoorden op de toegenomen spirituele onzekerheid. Dat leidde tot een verdere afname van het vertrouwen in de kerk en tot de opkomst van een meer persoonlijke geloofsbeleving en van een volksdevotie rond Maria en lokale heiligen.³⁴ Ook de intellec-

7 HERKENNING

De postmoderne Middeleeuwen

De structurele onzekerheid van de Late Middeleeuwen verschilde in veel opzichten van die in de huidige tijd, maar de effecten ervan zijn in grote lijnen vergelijkbaar en de mogelijkheden om ze aan te pakken zijn misschien per saldo wel even schaars. Wellicht moeten we daar ook niet zo zwaar aan tillen, het besef dat de beschaving in een crisis verkeert, is een gemeenplaats van alle tijden. Maar over de huidige tijd hangt onmiskenbaar een sluier van pessimisme die Raedts typeerde met de woorden van de middeleeuwse moralist Bernard van Morlaix: "Het uur is al laat, de tijden zijn beroerd, laten we waakzaam zijn."¹ Die angst voor de toekomst doet zich op alle mogelijke terreinen gelden en naar analogie van de Late Middeleeuwen kunnen we daar drie lagen in onderscheiden: die van een grimmige machteloosheid tegenover dreigingen van buitenaf, die van een verlies aan vertrouwen in bestaande structuren en die van een aanhoudende twijfel over de eigen tekortkomingen.

DE DREIGING VAN DE ONBEKENDE Middeleeuwers wisten vrijwel niets over de wereld die hen omringde en dat joeg hen angst aan. De moderne mens beschikt over vrijwel onbeperkte mogelijkheden om zich over alles een mening te vormen, maar wanneer het erom gaat te doorgronden welke mechanismen zijn dagelijks bestaan beheersen, is hij net als zijn middeleeuwse voorvader een in mist gehuld kind.² Hun onvermogen om plausibele verklaringen te vinden voor de tegenslagen die de middeleeuwers troffen, wakkerde telkens opnieuw hun

huiver voor een alomtegenwoordig kwaad aan. De moderne mens is in dat opzicht echter niet minder angstig, integendeel. De veranderingen in de westerse wereld hebben in de afgelopen jaren tot grote verwarring geleid en om daar een weg in te vinden, zijn mensen voortdurend op zoek naar nieuwe oriëntatiepunten. Waar die ontbreken of waar die onvoldoende houvast blijken te bieden, ontstaat al snel de neiging om problemen te zien als een teken van verval van de traditionele ordening van de samenleving en de schuld daarvoor te zoeken bij groepen die zowel antipathie als angst inboezemen. Het zou een veel te eenzijdige kijk op de huidige verharding van het maatschappelijk discours zijn om die zonder enige restrictie te projecteren op het verleden, maar er zijn constante factoren genoeg waaraan men niet ongemerkt voorbij kan gaan als men probeert de huidige situatie te analyseren.

Om te beginnen was, zoals onder andere Nirenberg heeft betoogd, de afkeer van zulke groepen in de Middeleeuwen niet altijd constant, hij kwam pas aan de oppervlakte als de omstandigheden daar een aanleiding voor boden. Soms waren de zondebokken in rustiger tijden zelfs objecten van liefdadigheid geweest, maar in een periode van dreiging en tegenspoed kon dat mededogen echter gemakkelijk omslaan. Leprozen konden dan massaal vervolgd worden en de houding jegens armen en behoeftigen werd in Late Middeleeuwen gaandeweg hardvochtiger onder de druk van hun toenemende aantal en de sociale onrust die daar uit voortkwam. Een andere constante lijn is dat ook nu de angst voor afwijkende groepen zichzelf voortdurend versterkt, dat de invloed van zulke groepen systematisch wordt overschat en dat mensen daardoor een irreeël beeld ontwikkelen van de risico's waar ze aan zijn blootgesteld. Net als in de Middeleeuwen worden buitenstaanders soms ook gezien als de werktuigen van de

rijken en machtigen om hun plannen door te drukken ten koste van het gewone volk. Jodenvervolgingen werden in tijden van onrust vaak aangewakkerd doordat autoriteiten de joden, al dan niet uit eigenbelang, beschermden. Tegelijkertijd deden er verhalen de ronde dat joden misbruik maakten van de zwakheid en de naïviteit van overheden om hun wil op te leggen aan de autochtone bevolking, door bijvoorbeeld te eisen dat er op zaterdag geen markt mocht worden gehouden.³ Dat alles stimuleerde een spiraal van algemene afkeer van de joden en van achterdocht tegen de gevestigde orde.⁴ De verborgen dreiging van een kwaad dat op het eerste gezicht niet herkenbaar is, is altijd het meest beangstigend geweest en die angst is bijna per definitie resistent tegen rationele argumenten. De verhalen over rondzwervende rovers vertoonden in de Middeleeuwen vaak een stereotiep patroon waarin ontvoering, verkrachting, heiligschennis en gruwelijke vormen van moord de boventoon voerden en in de verbeelding van mensen kregen zulke clichébeelden daardoor op den duur een *de facto* realiteit.⁵ Ook dat is van oudsher een bekend gegeven in de sociale wetenschap en in de berichtgeving over de wandaden van de huidige moslimterroristen doet zich het zelfde voor, de afschuw is zo groot dat men bereid is om vrijwel alles te geloven wat er over in de publiciteit komt.

TWIJFELS OVER DE WAARHEID Wetenschap heeft in de moderne tijd voor veel mensen de plaats van religie ingenomen als bron van zekerheid. Om angst en onzekerheid te kunnen bezweren, genieten wetenschappers niet zelden een status die voorheen was voorbehouden aan priesters en religieuze leidslieden. Maar net als in de Middeleeuwen schemert onder dat vertrouwen ook nu vaak een twijfel die voortkomt uit het onvermogen om de verkondigde boodschap in zijn geheel te bevatten. Het middeleeuwse christendom was in essentie een cerebrale aangelegenheid die voor het merendeel van